

Історія Києво-Межигірського монастиря у висвітленні М. О. Максимовича

Однією з малодосліджених проблем історичної науки в Україні являється українська церковна історіографія. Серед її найяскравіших постатей відомий вчений Михайло Олександрович Максимович, вагоме місце у науковій спадщині якого займають дослідження з історії української церкви. Значний внесок М. Максимовича і у вивчення історії древнього монастиря, який діяв на території Межигір'я, мальовничої місцевості, розташованої в двадцяти кілометрах від Києва, між м. Вишгородом і с. Новими Петрівцями.

Задум написати історію Києво-Межигірського монастиря виник у М. Максимовича, ймовірно, у 1857 р. під час відвідання Межигір'я¹. Тоді монастир, який діяв на його території з часів Київської Русі, за царським указом від 10 квітня 1786 р. було ліквідовано, а в його приміщеннях у 1798 р. відкрито фаянсову фабрику. На її утримання було передано церкви колишнього монастиря. У 50-х р.р. XIX ст., коли вчений відвідав Межигір'я, фабрика знаходилася у кризовому становищі, фактично на грані банкрутства². Це позначилося на стані межигірських церков, видатних пам'яток історії та архітектури. Михайло Олександрович був стурбований їх долею і тому вирішив дослідити історію монастиря.

У 1861 р. на хуторі Михайлова Гора вчений завершив роботу над нарисом, якому дав назву "Сказание о Межигорском монастыре"³. За ці роки (1857 – 1861) у Межигір'ї відбулися значні зміни: Києво-Межигірська фаянсова фабрика збанкрутувала і за указом імператора Олександра II від 21 листопада 1858 р. була

передана в оренду приватним особам. Орендарі, київські купці брати Барські, відмовилися від утримання церковних споруд колишнього монастиря, і духовенство покинуло Межигір'я. Церкви залишилися без належного догляду⁴.

5 серпня 1861 р. Межигір'я відвідав київський митрополит Арсеній. На засіданні Київської духовної консисторії він повідомив про занедбаність межигірських церков і висловив пропозицію приписати їх до Києво-Печерської лаври, ченці якої мали проводити в них богослужіння та піклуватися про їх належний стан. 20 грудня 1861 р. пропозицію київського митрополита підтримав Синод і видав про це відповідний указ⁵.

У 1864 р. царський уряд розірвав контракт з орендарями братами Барськими і Києво-Межигірська фаянсова фабрика була виставлена на торги. М. Максимовичу стало про це відомо і 30 вересня 1864 р. він написав статтю "Нечто о Межигорье". У ній автор, описавши стан межигірських церков, виступив на їх захист, проти продажу фабрики в Межигір'ї у приватну власність⁶.

30 вересня 1864 р. М. Максимович надіслав листа в редакцію "Киевских епархиальных ведомостей", в якому зазначав, що є їх постійним читачем, любить "старину Киевской Руси, и особенно церковную" і має відповідні матеріали, які хотів би надрукувати. Для першого разу він запропонував редакції статтю "Нечто о Межигорье", яку написав у зв'язку з "известієм о продаже Межигорья съ публичного торга". Стаття була опублікована того ж року у 20 номері "Киевских епархиальных ведомостей"⁷.

Основна праця вченого з історії монастиря – "Сказание о Межигорском монастыре" вперше побачила світ у 1865 р. в "Киевских епархиальных ведомостях". Того ж року в газеті "День" була опублікована ще одна стаття вченого: "Слухи о Межигорье", в якій він пропонував Києво-Печерській лаврі та іншим монастирям для збереження межигірських церков при

підтримці мирян “оплатить Межигорье” і відкрити на його території монастир. Пізніше нарис і обидві статті увійшли до другого тому 3-х томного зібрання праць М. Максимовича, виданого після його смерті у 1878-1880 рр. за редакцією В. Антоновича коштом Південно-Західного відділу імператорського російського географічного товариства. Крім того, у 1890 р. “Сказание о Межигорском монастыре” було видано у вигляді окремої брошури⁸.

При підготовці нарису автором були опрацьовані дослідження вчених з історії Києво-Межигірського монастиря. У праці є посилання, насамперед, на книгу анонімного автора під назвою “Историческое известие о Межигорском монастыре”, видану в м. Києві у 1830 р. Вчений встановив, що автором даного дослідження був священник межигірських церков Симеон Лободовський⁹.

У “Сказании” є також посилання на працю Є. М. Крижанівського, викладача Духовної академії і члена вченого комітету при Синоді, яка під назвою “Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.)” була опублікована у 1863 р. у “Киевских епархиальных ведомостях”¹⁰, та інші праці, в яких лише побіжно розглянуто окремі сторінки історії монастиря.

Джерельну базу дослідження складають як опубліковані матеріали: Акты Западной России (Т. 2, 3); Акты Юго-Западной России (Т. 3); Материалы для отечественной истории, изданные М. О. Судиенком (Т. 2), так і неопубліковані: “Описная книга Киево-Межигорского монастыря” (1777 г.), межигірський синодик (1625 р.) та рукопис, подарований автору у 1840 р. київським ієромонахом. “Описная книга” монастиря та межигірський синодик зберігаються нині в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського¹¹. Місцезнаходження рукопису ієромонаха, на який посилається М. Максимович, встановити не вдалося.

“Сказание о Межигорском монастыре” має вступ і п’ять

розділів. У вступі йдеться про стан межигірських церков після ліквідації монастиря за царським указом 1786 р. та пожежі, яка трапилася у ньому у 1787 р.¹².

У першому розділі автор розглянув дату заснування монастиря у Межигір’ї, навівши різні версії та легенди. Він зазначив, що в “Киевской летописи... подъ 1161 годомъ видна за Вишгородом - ...божница”, які, як відомо, ставили там, де не було церков. В такий спосіб вчений поставив під сумнів наведену у межигірському синодику легенду про побудову у 1161 р. князем Андрієм Боголюбським монастирської церкви у Межигір’ї¹³, якого межигірські ченці поминали як ктитора. Отже, М. Максимович вважав, що монастир у Межигір’ї було засновано не раніше XII ст.

Значну увагу вчений приділив відновленню Києво-Межигірського монастиря на початку XVI ст., після розорення його у 1482 р. під час нападу на Київ та його околиці кримської орди Менглі-Гирея. Межигірські ченці, за даними М. Максимовича, знайшли притулок у с. Петрівцях при церкві св. Миколи Межигірського. У 1523 р. тодішній межигірський ігумен Мисаїл Щербина домігся королівської грамоти на право відновлення монастиря. Вчений назвав імена його наступників: Адріана, Онуфрія, Йосипа Бобровича-Копті, якого у праці помилково названо Бобриковичем. За даними М. Максимовича у 1633 р. він нібито став мстиславським єпископом. Проте Йосип Бобрикович, єпископ мстиславський, оршанський та могилівський, як встановив історик церкви С. Голубев, ніколи не був межигірським ігуменом¹⁴.

Наявність помилки у прізвищі межигірського ігумена у праці М. Максимовича підтверджують архівні документи. Так, у скарзі межигірського ігумена на козаків, поданій 5 серпня 1594 р. київському воєводі, зазначено ім’я ігумена: Йосип Бобрович-Копоть¹⁵.

Вагоме місце в дослідженні вченого відведено аналізу діяль-

ності межигірського ігумена Афанасія (1599-1613 рр.). Вона припала на період загострення в Речі Посполитій міжконфесійної боротьби, яка розгорнулася після прийняття у 1596 р. Берестейської унії. “Съ его пришествіемъ”, як вважав М. Максимович, „начинается новая лучшая жизнь Межигорья”. Вчений зазначав, що при ігумені Афанасії монастир отримав статус ставропігії від константинопольського патріарха (1610 р.); у монастирі зведено нові церкви: Петропавлівська надвратна, Нікольська трапезна та Спаська, освячені софійським архієпископом Неофітом¹⁶.

Проте в розповіді вченого про ігумена Афанасія зустрічаються окремі неточності. Так, він вважав, що межигірського ігумена поховано у притворі Преображенського собору 9 травня 1612 р., а не 3 травня 1613 р. як зазначено в документальних джерелах¹⁷.

М. Максимович висвітлив також історію монастиря при наступниках Афанасія – ігуменах Гедеоні, Коментарії та Ісайї Копинському. Вченому не вдалося віднайти “в монастирських и межигорских записях ... и намека” на ігуменство останнього, тому короткі відомості про нього він повідомив з “летописца Густынского”. Дослідження діяльності межигірського ігумена Ісайї Копинського продовжив С. Голубев. Він знайшов і опублікував документи, за якими встановив, що Ісайя Копинський був настоятелем Києво-Межигірського монастиря у 1619-1621 рр.¹⁸.

Значну увагу Михайло Олександрович приділив висвітленню діяльності межигірського ігумена Варнави Лебедевича, який, за його даними, був настоятелем обителі у 1630-1665 рр. В той час, на думку вченого, на “Руси Киевской” відбулися значні зміни. У 1648 р. вона не винесла “угнетения польско-католического” і звільнилася „от польской короны”. М. Максимович вважав, що козацька війна тривала шість років і закінчилася, коли Русь на початку 1654 р. „перейшла ... под Русскую державу

царя Московского”¹⁹. Отже, історик визначив хронологічні межі козацької війни лише 1648-1654 роками.

Вчений високо оцінив піклування гетьмана Б. Хмельницького, який очолив козацьку війну, “о благолепіи церквей и пространеніи православныхъ монастырей” в Україні “обеихъ сторон Днепра”. Це проявилось, на думку М. Максимовича, і у ставленні гетьмана до Києво-Межигірського монастиря. Б. Хмельницький “благодворилъ к монастырю” і надав межигірському ігумену з братією у 1651-1656 рр. декілька універсалів²⁰.

У “Сказании о Межигорском монастыре” наведені докладні відомості про московського патріарха Іоакіма, в миру Івана Петровича Савелова, московського дворянина, який навчався у Києво-Братській колегії, а потім обрав військову службу. Весною 1655 р., маючи 35 років, він прийшов у Межигір’я і 6 травня того ж року від межигірського ігумена Варнави прийняв постриг у ченці з ім’ям Іоакіма²¹.

У праці йдеться про поїздку межигірського ченця Іоакіма до Москви взимку 1657 р. для придбання тканини на одяг ченцям і “для испрошенія милостини”, про царське жалування монастирю і про повернення Іоакіма до Межигір’я. Вчений повідомив про царську волю – направити Іоакіма “на послушаніе въ Москву”, де він „черезъ 17 летъ” став московським патріархом і виявив велику любов “къ здешней обители”²².

Значну увагу вчений приділив становищу монастиря в 60 рр. XVII ст., коли у “розрывавшейся по полам Украины” були різні гетьмани і навіть два київські митрополити. Одного з них “новопоставленного” російським урядом єпископа Мефодія, який правив в той час Київською митрополією, М. Максимович вважав за “одного изъ первыхъ крамольниковъ того времени”, що відповідало дійсності. Так, у документальних джерелах зазначено, що коли у вересні 1668 р. єпископа Мефодія було заточено до Уманського монастиря, киево-печерський архімандрит Іно-

кентій Гізель та ігумени київських монастирів, в тому числі і межигірський ігумен Іов Станіславський, дали свідчення проти нього. У них зазначено, що через єпископа Мефодія в Україні було неспокійно, виникали бунти і кровопролиття²³.

Вчений ґрунтовно проаналізував події, які сталися в монастирі при наступному межигірському ігумені Феодосії Васьковському, який був його настоятелем у 1669-1703 рр., що відповідає дійсності. За даними джерел Феодосія Васьковського було обрано ігуменом Києво-Межигірського монастиря 20 квітня 1669 р. У цей період, як зазначав М. Максимович, у Межигір'ї розпочалося будівництво на місці згорілого дерев'яного, кам'яного Спасо-Преображенського собору. Значну матеріальну допомогу у його зведенні, за даними вченого, надав монастирю колишній межигірський чернець, патріарх московський Іоакім²⁴.

У праці М. Максимовича висвітлено також процес підпорядкування української церкви московському патріарху у 1685-1686 рр. Вартими уваги є наведені вченим дані про виступ печерського архімандрита Варлаама Ясинського проти посвячення київського митрополита московським патріархом та про відмову його й чернігівського архієпископа Лазаря Барановича підкоритися київському митрополитові, посилаючись на статус ставропігії²⁵.

Вагоме місце у праці М. Максимовича займають дослідження взаємовідносин монастиря й Запорозької Січі, які за даними вченого, почалися у 1672 р. Відповідно до них монастир направляв для служби у запорозьких церквах і Самарському монастирі священнослужителів; у ньому було організовано шпиталь для старих, немічних і поранених запорожців; січові козаки відвідували монастир для покаяння й поклоніння та приймали у ньому постриг²⁶.

Вченому не вдалося з достатньою повнотою висвітлити зазначену тему через відсутність джерельної бази. Дослідження історії взаємовідносин монастиря і Запорозької Січі продовжили

інші вчені. За даними А. Скальковського взаємовідносини монастиря і Запорозької Січі почалися ще у 1602 р., коли настоятелем Самарського військового монастиря Запорозької Січі було обрано межигірського ієромонаха і відомого лікаря Паїсія, який встановив у монастирі суворий чернечий устав. Ці зв'язки стали постійними з 1670 р., коли було відновлено зруйнований у ході воєнних дій в Україні у другій половині XVII ст. Самарський монастир, настоятелем якого знову було запрошено межигірського ієромонаха²⁷. Звичайно, це не применшує внесок М. Максимовича у дослідження зазначеної проблеми.

Вартими уваги є відомості, наведені вченим за документальними джерелами, про поховання 7 січня 1679 р. у склепі монастирської церкви сподвижника Б. Хмельницького, подільського і брацлавського полковника й правобережного, або за висловом М. Максимовича “заднепровського”, гетьмана Євстафія (Остапа) Гоголя, який помер 5 січня у м. Димері²⁸.

В контексті подій, які відбувалися в Російській державі та в Україні вчений проаналізував становище монастиря у XVIII ст. Головну увагу він зосередив на подіях, пов'язаних з переходом, у 1708 р. в ході Північної війни, гетьмана І. Мазепи з частиною козацької старшини та українського війська на бік шведів, якого підтримали запорожці; знищення за царським указом Запорозької Січі (1709 р.) та переселення запорожців на землі “турецького султана і кримської орди”, тобто в урочище Олешки. І це, як вірно зазначив Михайло Олександрович, було “немаловажнимъ лишениемъ для Межигорья”. Він встановив також, що новим настоятелем Києво-Межигірського монастиря в чині архімандрита, а не ігумена, як його попередники, 6 січня 1709 р. став Іродіон Журахівський²⁹.

Значну увагу М. Максимович приділив поїздки київського митрополита Іосафа на вимогу Петра I в Петербург, причиною якої, як вважав вчений, був суд, який мав відбутися над царевичем Олексієм Петровичем. Він зазначав, що київський мит-

рополит був зупинений у російському місті Твері, де і помер 10 липня 1718 р. За іншими даними, це сталося 1 червня 1718 р. Причина смерті митрополита у праці не названа. Деякі вчені підтримують версію про його отруєння³⁰.

У праці йдеться про діяльність межигірського архімандрита Никандра, який нібито був настоятелем монастиря у 1757-1758 рр. що невірно. За документальними джерелами настоятелем Києво-Межигірського монастиря з 11 листопада 1753 р. по 1768 р. був архімандрит Никанор³¹. Отже, у праці М. Максимовича зустрічаються окремі неточності і помилки.

Вчений охарактеризував діяльність межигірських архімандритів: Гедеона Сломінського й Іларіона Кондратковського, згадав про ліквідацію 4 червня 1775 р. Запорозької Січі та вказав на її причину – несумісність “съ наставшимъ устроєніемъ Новороссійского края, по планамъ полновластного Потемкина”³².

М. Максимович навів короткі відомості про долю січових козаків та кошового отамана Калнишевського, про освячення у 1776 р. побудованої його коштом у Києво-Межигірському монастирі Петропавлівської церкви “при святых вратахъ и колокольне”, та про посвячення 17 липня 1776 р. межигірського архімандрита Іларіона в переяславські єпископи. Проте останні відомості не достовірні. Межигірського архімандрита Іларіона Кондратковського за синодальним указом від 28 вересня 1775 р. перевели настоятелем Троїцького монастиря Тверської єпархії³³.

У праці вченого є й інші неточності та помилки. Так, за його даними, у 1776 р. настоятелем монастиря було призначено архімандрита Никанора, який на шляху до Межигір'я загинув через те, що коні понесли коляску, в якій він їхав. Тому у 1777 р. межигірським архімандритом став Гавриїл Гуляницький. Проте, за даними О. А. Андрієвського, архімандрит Никанор загинув наприкінці 1767 р., або на початку 1768 р. У відомості Києво-Межигірського монастиря, направленої до Синоду, станом на 1 січня 1768 р. він значився ще як діючий настоятель монастиря.

Лише 12 квітня 1768 р. монастирський намісник з братією подали рапорт до Синоду про смерть межигірського архімандрита Никанора. Отже, він загинув на початку 1768 р. і у 1776 р. не міг бути призначений настоятелем Києво-Межигірського монастиря. З 28 вересня 1775 р. і до 30 грудня 1785 р. межигірським архімандритом, як свідчать архівні джерела, був Гавриїл Гуляницький. Отже, він помер не 30 грудня 1786 р. як зазначено у праці М. Максимовича, а роком раніше, а 1 січня 1786 р. його поховано у склепі монастирської церкви³⁴.

В контексті головних подій “преобразования Малороссии”: ліквідації гетьманства (1764 р.) полкового устрою і утворення намісництва (1781 р.*), введення кріпацтва (1783 р.) вчений розглянув і указ Катерини II від 10 квітня 1786 р. “о преобразование монастырей Малороссійскихъ”. За цим указом Києво-Межигірський монастир переводився у Таврійську область, а в його будівлях було вирішено розмістити інвалідний будинок. Проте, за указом від 9 липня в будівлях колишнього монастиря мав розміститися військовий шпиталь³⁵.

М. Максимович завершив історію монастиря пожежею, яка сталася у ньому 1787 р., напередодні візиту Катерини II. На його думку монастир став немовби „лишнимъ в русском міре после того, как не стало Запорожской Сечи и прежней Украины козацкой”. Вчений розповів про долю межигірських ченців та монастирського майна, навів короткі відомості про відкриття у 1798 р. в будівлях колишнього монастиря фаянсової фабрики та про стан межигірських церков³⁶.

Таким чином, М. О. Максимович приділив значну увагу дослідженню історії Києво-Межигірського монастиря, актуальної проблеми, яка мала значний суспільний резонанс. У нарисі та двох статтях вчений ґрунтовно дослідив історію мо-

* У праці М. Максимовича невірно названо 1782 р.

настиря з давніх часів до 80-рр. XVIII ст. і проаналізував діяльність межигірських ігуменів й архимандритів.

Незважаючи на окремі помилки й неточності, праці вченого, написані на значній джерельній базі, стали помітним внеском у вивчення історії православної церкви в Україні та сприяли відновленню у 1884 р. монастиря у Межигір'ї.

- 1 Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре // Собр. соч. – К., 1877. – Т. 2. – С. 255.
- 2 ПСЗ. – Т. 22. – № 16357; Т. 25. – № 18571; Т. 27. – № 20791; Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на девятнадцать частей // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенка. – Чернигов, 1902. – С. 250-251.
- 3 Максимович М. Указ. соч. – С. 285.
- 4 Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 581, оп. 2, спр. 86, арк. 8, 8 зв.; 20, 20 зв.; (Далі: ЦДІАУК); Нестерова Е. Д. З історії українського керамічного виробництва XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1968. – № 5. – С. 100.
- 5 ЦДІАУК, ф. 128, оп. 2 (заг.), спр. 233, арк. 1, 2, 61, 61 зв., 100.
- 6 Максимович М. Нечто о Межигорья // Собр. соч. – К., 1877. – Т. 2. – С. 286 – 288.
- 7 Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. III, спр. 4753, арк. 1 (Далі: ІР НБУВ); Максимович М. Нечто о Межигорье // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 20. – С. 630 (Далі: КЕВ).
- 8 Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре // КЕВ. – 1865. – № 6. – С. 227-236; № 7. – С. 263 – 286; То же. // Собр. соч. – Т. 2. – С. 255 – 271; То же. – К., 1890. – 40 с.; Его же. Слухи о Межигорье // День. – № 45/46. – С. 1106; То же. // Собр. соч. – Т. 2. – С. 289-291.
- 9 Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре // Собр. соч. – Т. 2. – С. 257.
- 10 Там же. – С. 281.
- 11 ІР НБУВ, ф. 312, спр. П375 (374) Соф.; ф. 1, спр. 5516-5517.
- 12 Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре. – С. 255 - 256.
- 13 Там же. – С. 256.
- 14 Там же. – С. 259 – 262; Голубев С. Объяснительные параграфы по истории Западно-русской церкви. – К., 1893. – С. 4.

- 15 ЦДІАУК, ф. 132, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
- 16 Максимович М. Указ. соч. – С. 263 – 264.
- 17 ІР НБУВ, ф. 312, спр. П375 (374) Соф., арк. 2, 2 зв.; ф. 1, спр. 2442, арк. 40.
- 18 Максимович М. Указ. соч. – С. 265 -266; Голубев С. Указ. соч. – С. 131.
- 19 Максимович М. Указ. соч. – С. 267 – 268.
- 20 Там же. – С. 268.
- 21 Там же.
- 22 Там же. – С. 268, 271 – 274.
- 23 Там же. – С. 269 – 270; Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 68 -84.
- 24 Максимович М. Указ. соч. – С. 271 – 272; Игумен Феодосий Васильковский // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С. 113.
- 25 Максимович М. Указ. соч. – С. 272 – 273
- 26 Там же. – С. 275 – 276.
- 27 Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1885. – Ч. 1. – С. 124 – 127.
- 28 Максимович М. Указ. соч. – С. 276; ІР НБУВ, ф. 312, спр. П375 (374) Соф., арк. 228 зв.; Герасименко Н. Остап Гоголь – гетьман // Київська старовина. – 1994. – № 2. – С. 78 – 83.
- 29 Максимович М. Указ. соч. – С. 277 – 278.
- 30 Там же. – С. 277 -278; Мордвінцев В. Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII – XVIII ст. – К., 1997. – С. 9.
- 31 ЦДІАУК, ф. 132, оп. 2, спр. 20, арк. 38, 38а; спр. 29, арк. 5, 5 зв.; спр. 60, арк. 27.
- 32 Максимович М. Указ. соч. – С. 282 – 283.
- 33 Там же. – С. 283; ЦДІАУК, ф. 132, оп. 2, спр. 52а, арк. 7; ф. 127, оп. 171, спр. 94, арк. 3.
- 34 Андриевский А. По поводу восстановления Киево-Межигорского монастыря, несколько сведений к его истории // Киевская старина. – 1885. – № 9. – С. 180; ЦДІАУК, ф. 132, оп. 2, спр. 20, арк. 38, 38 зв.; спр. 52а, арк. 7; спр. 76, арк. 2, 2 зв.
- 35 Максимович М. Указ. соч. – С. 283.
- 36 Там же. – С. 284 – 285.